

ПРОБЛЕМИ РОЗВИТКУ ЄС ПІСЛЯ ФІНАНСОВО-ЕКОНОМІЧНОЇ КРИЗИ: УРОКИ ДЛЯ УКРАЇНИ

Проаналізовано теоретичні та рекомендаційні доробки західних дослідників щодо проблем та перспектив розвитку ЄС після фінансово-економічної кризи. Зазначено, що з цим пов'язано й перспективи подальшого розширення ЄС. Підкреслено, що це є актуальним для України у зв'язку з її державною політикою щодо європейської інтеграції.

Ключові слова: європейська інтеграція, Україна, Європейський Союз, євро, фінансово-економічна криза, дослідження, інституційна реформа, розвиток ЄС.

Палагнюк Ю. В. Проблемы развития ЕС после финансово-экономического кризиса: уроки для Украины.

Проанализированы теоретические и рекомендационные наработки западных исследователей о проблемах и перспективах развития ЕС после финансово-экономического кризиса. Отмечено, что с этим связаны и перспективы последующего расширения ЕС. Подчеркнуто, что это является актуальным для Украины в связи с ее государственной политикой относительно европейской интеграции.

Ключевые слова: европейская интеграция, Украина, Европейский Союз, евро, финансово-экономический кризис, исследования, институциональная реформа, развитие ЕС.

Palagnyuk Y. V. Challenges of the Development of the EU after the Financial and Economic Crisis: Lessons for Ukraine.

Theoretical conclusions and recommendations of Western researchers regarding challenges and prospects of the EU's development after the financial and economic crisis are being analyzed. It is noted that the perspectives of further enlargement of the EU and the inclusion of the new Member States are related to this. It is being stressed that the abovementioned issue is important for Ukraine in connection with its state policy towards European integration.

Keywords: European integration, Ukraine, the European Union, Euro, financial and economic crisis, researches, institutional reform, development of the EU.

Дослідження майбутнього розвитку ЄС з точки зору відтермінування або й узагалі зняття з порядку денного питання більш тісної політичної інтеграції, а також реформування інститутів ЄС для вироблення більш ефективної та демократичної системи управління в Євросоюзі набуло особливої актуальності після розширення ЄС у 2004 р. і нератифікації Конституції ЄС у 2005 р. Ці виклики загострилися після світової фінансово-економічної кризи та її негативних наслідків для ЄС. Однак з вирішенням цих проблем безпосередньо пов'язані і перспективи подальшого розширення ЄС за рахунок вступу нових членів, що є актуальним для України у зв'язку з її курсом на європейську інтеграцію.

До зазначених вище проблем останнім часом прикута увага багатьох західних дослідників і політиків. У цій статті автор спирається на дослідження сучасного стану та перспектив розвитку ЄС західних науковців і політиків: А. Алесіні і Ф. Джавацці, К. Бастасіна, Ю. Габермаса, С. Гікса, М. Гілберта, У. Лак'єра, К. Лапавітсаса, Т. Майєра, Д. Маркуана, Д. ван Овертвельдта, Ж.-К. Піріса і П. Тейлора.

У вітчизняній науці О. Снігір [1] почала дослідження інституційної трансформації ЄС унаслідок кризи в єврозоні. Економічним аспектам співробітництва України та ЄС під час світової фінансово-економічної кризи присвячені роботи інших вітчизняних вчених. Однак загалом поза увагою українських учених залишилася загальна характеристика останніх наукових розробок західних науковців щодо сьогоденної ситуації в ЄС та його перспектив у майбутньому.

Тому метою цієї статті є аналіз теоретичних та рекомендаційних доробків західних дослідників щодо проблем та перспектив розвитку ЄС після фінансово-економічної кризи, що є актуальним для України у зв'язку з її курсом на європейську інтеграцію.

М. Гілберт, професор університету в м. Болонья (Італія), наголошував, що з початку ХХІ ст. деякі з найбільш амбітних проектів ЄС – Лісабонська програма, що зробила б ЄС найбільш конкурентоспроможною наукоємною економікою до 2010 р.; Європейська Конституція, яка не була ратифікована Францією та Нідерландами у 2005 р.; ідея спільної зовнішньої політики ЄС, а

також єдина валюта ЄС – реалізувалися з перемінним успіхом або й взагалі не були реалізованими. Як зауважує дослідник, ці чотири проекти були проголошені як гігантські кроки з будівництва Європи. Однак, на його думку, держави-члени відмовилися від тіснішої інтеграції: «держави – члени ЄС, особливо в Середземноморському регіоні Європи, але не тільки, неохоче запроваджували лібералізацію сервісів, як це було передбачено Лісабонським планом; перспектива більш вільного пересування людей з Центральної та Східної Європи була однією з головних причин нератифікації Конституції ЄС; а від жорстких правил встановлення фіскальної дисципліни у державах – членах євросони ухилялися деякі держави (щодо Греції – обманним шляхом) через необхідність запровадження надто болючої фіскальної політики» [2, с. 3–4].

Питанню «антиєвропеанізму», який може означати завершення європейської інтеграції, присвячені дослідження професора міжнародних відносин Лондонської школи економіки П. Тейлора. У 2007 р. він видав монографію, в якій привернув увагу до того, що від самого початку створення ЄС вбачався як більш тісний союз народів. На думку П. Тейлора, розвиток ЄС загалом свідчив про дотримання цієї ідеї до 1990-х років – піку загального ентузіазму щодо ЄС. Проте вже у XXI ст. Євросоюз виявляє ознаки того, що він перетворюється на звичайну міжнародну організацію, в якій відчувається брак домінуючої мети. Тому британський дослідник зробив передбачення, що поступово ЄС стане менш важливим для його держав-членів, як це вже сьогодні характерно для Великої Британії, і не таким важливим, яким він є нині для Німеччини [3, с. 2]. Виходячи з цього, зменшення популярності ідеї інтеграції Європейського континенту серед політиків і населення Європи ще до початку світової фінансово-економічної кризи позначилося й на пізніших спробах виходу з неї більш тісним і міцним союзом.

Ще у 2008 р. італійські економісти А. Алесіна і Ф. Джавацці у своїй провокаційній книзі дійшли висновку, що якщо Європа не вживе дієвих заходів якнайшвидше, то її подальший економічний і політичний занепад майже неминучий [4, с. 3]. У тому ж році відомий західний дослідник С. Гікс видав монографію «Що трапилось з Європейським Союзом і як це виправити». У ній він звернув увагу на такі проблеми ЄС, як нездатність провести економічні реформи і визначити своє місце в світі; збільшення суспільної апатії щодо ЄС, оскільки громадяни відчують себе ізольованими від інститутів у Брюсселі і не бачать дієвих способів впливати на рішення на наднаціональному, європейському рівні. Якщо коротко узагальнити, то, як вважає С. Гікс, у теперішньому ЄС існують три головні проблеми: по-перше, політика глухого кута; по-друге, брак легітимності; по-третє, демократичний дефіцит. Дослідник надав рекомендації, як це виправити. Так, на його думку, головне – це створення більш відкритої політичної конкуренції, адже вона сприятиме інноваціям у галузевих політиках ЄС, формуванню коаліцій між інститутами ЄС, забезпечуватиме стимули для ЗМІ висвітлювати події в Брюсселі, а також дозволить громадянам визначити для себе, хто ж керує в ЄС, і, відповідно, зайняти чиюсь сторону в політичних дебатах. Тобто відповідно до визначення науковця ЄС необхідна «обмежена демократична політика» [5, с. 4] на наднаціональному рівні, а не твердження про її відсутність та створення видимості для громадськості політичного консенсусу на європейському рівні.

Отже, визначивши проблеми ЄС та усвідомлюючи необхідність інституційних реформ в ЄС, західні дослідники пропонували рекомендації для удосконалення інституційних основ його функціонування. Світова фінансово-економічна криза 2008 р. призвела до негативних наслідків для економічного, а також політичного розвитку ЄС і знову привернула увагу до інституційної реформи в Євросоюзі та його майбутнього розвитку.

Професор Джорджтаунського університету і колишній директор Інституту сучасної історії в Лондоні У. Лак'єр був одним із небагатьох експертів, які передбачили фінансову і політичну кризу в Європі, коли опублікував працю «Останні дні Європи». У новій книзі «Після падіння: кінець європейської мрії та занепад континенту» (2012 р.) цей історик детально проаналізував причини та наслідки європейської кризи, яку він передбачив. На його думку, Європа нині знаходиться у відчайдушному положенні, адже вона розорена світовою економічною кризою, дедалі більше і більше залежить від імпорту нафти і газу, не має дієвої спільної зовнішньої політики. Тим не менше центральним питанням для У. Лак'єра є те, «чи націоналізм в Європі зів'яне настільки, щоб об'єднання Європи стало можливим» [6, с. 148]. Вочевидь, питання національної ідентичності й досі відіграють у сучасній Європі більш вагомую роль, ніж це передбачалося теоретиками європейської інтеграції, і не сприяють подальшому об'єднанню континенту.

Д. Маркуан, колишній депутат британського парламенту, у своєму дослідженні 2011 р. «Кінець Заходу» стверджував, що проблеми Європи обумовлені застарілими уявленнями про глобальну силу, і закликав до різкої зміни системи європейського управління. Вивчаючи

незрозумілий контраст між післявоєнними успіхами та сучасними невдачами ЄС, Д. Маркуан звертає увагу на відродження в Європі етнічних громад, зростання ксенофобського популізму, дефіцит демократії, що гальмують управління в ЄС, а також на такі гострі питання, як визначення географічних кордонів Європи і можливостей подальшого розширення Євросоюзу. На жаль, упровадження єдиної європейської валюти євро британець назвав «трагічно незавершеним досягненням» [7, с. 24]. Він стверджував, що у період зміцнення на міжнародній арені таких держав, як Китай та Індія, Європа має відмовитися від стародавнього уявлення про освічений Захід і відсталий Схід. Д. Маркуан закликав європейських лідерів і громадян протистояти болючим питанням етнічної приналежності, інтеграції та економічної згуртованості і будувати демократичну федеративну державу ЄС. Відтак серед європейських дослідників залишаються прибічники розвитку ЄС в федеративному напрямі. Створення Сполучених Штатів Європи, на їх переконання, вирішить сучасні економічні, політичні та інституційні проблеми в ЄС і надасть можливості для його перспективного розвитку в майбутньому.

На протипагу Д. Маркуану, відомий німецький учений Ю. Габермас виступив проти створення федеральної Європи як відповідь на вирішення сучасних викликів, що стоять перед ЄС. У своїй роботі «Криза Європейського Союзу. Відповідь» (2012 р.) він висловив думку, що на даний момент євро вирішить долю всього ЄС, а сам Союз має обрати між постдемократичним виконавчим федералізмом і міжнаціональною демократією. Грунтуючись на своєму аналізі європейського об'єднання як процесу, в якому міжнародні договори поступово набували рис демократичної конституції, Ю. Габермас пояснював, чому нинішні пропозиції щодо перетворення системи європейського управління на виконавчий федералізм є помилкою. Його основним аргументом є те, що європейський проект має реалізувати свій демократичний потенціал завдяки переходу від міжнародної до космополітичної спільноти, тому що «Європейський Союз можна розуміти як важливий етап на шляху до політично утвореного світового суспільства» [8, с. 2]. Враховуючи цю думку провідного німецького дослідника, можна говорити й про такий розвиток ЄС, як міжнаціональну демократію – прототип майбутніх демократичних утворень – на протипагу федеральному ЄС.

Натомість Ж.-К. Піріс, провідний теоретик і практик створення правових структур ЄС, у дослідженні «Майбутнє Європи. На шляху до двошвидкісного ЄС?» (2012 р.) дійшов радикального, на думку деяких політиків та вчених, висновку про те, що вирішення сучасних проблем ЄС полягає в погодженні на його «двошвидкісний» розвиток, тобто у дозволі внутрішньому ядру ЄС рухатися в напрямі більш тісного економічного і політичного союзу, що захищатиме Союз у цілому. За визначенням Ж.-К. Піріса, «двошвидкісна Європа означає розвиток більш тісної співпраці між деякими державами – членами ЄС, які досягають цілей, що є спільними для всіх членів Союзу, тому що вони є цілями, затвердженими у договорах ЄС» [9, с. 6]. Дослідник наголошував, що сьогодні ЄС стикається відразу з трьома величезними викликами, що створюють для нього найбільш серйозну кризу, яку він коли-небудь мав: по-перше, гостра криза єврозони, що вже впливає на стабільність в Євросоюзі і може навіть поставити під сумнів його існування, якщо не буде швидко вирішеною; по-друге, ця криза відбувається у часи, коли ентузіазм і довіра європейської громадської думки до проекту європейської інтеграції зменшується; по-третє, інститути ЄС, які працюють неефективно, не зможуть запропонувати дієву програму виходу з кризи через їх сучасну систему прийняття рішень.

На переконання Ж.-К. Піріса, через цю нефункціональність інститутів ЄС не продукується достатня кількість важливих внутрішніх рішень. Понад те, ЄС також став менш важливим актором на міжнародній арені. Окрім іншого, причина цього полягає у тому, що Євросоюз нині складається з двадцяти семи держав-членів, кожна з яких має різний рівень економічного розвитку і надто відмінні потреби. Тому реформи, що впроваджені Лісабонським договором, на думку дослідника, недостатні для вирішення сучасних проблем ЄС, відповідно, потрібно істотно змінювати договори ЄС, хоча більшість держав – членів Союзу виступають проти цього [9, с. 1–6]. Отже, варто враховувати й таку думку Ж.-К. Піріса, підтриману деякими європейськими політиками і вченими, що ЄС потрібно розвиватися «двошвидкісно». Інакше кажучи, йдеться про створення союзу в союзі, де б держави розвивалися у напрямі спільної для ЄС мети різними темпами залежно від свого рівня економічного і політичного розвитку.

Очевидно, що наслідки фінансово-економічної кризи ще раз привернули увагу зарубіжних учених до необхідності подальшого вдосконалення інституційних основ ЄС і майбутнього цього утворення у зв'язку з дискусіями щодо теорій європейської інтеграції.

Через кризу в євросоні значна кількість зарубіжних досліджень присвячена сучасному етапу та майбутньому економічної інтеграції ЄС. Наприклад, головний редактор «*Trends*» – бельгійського провідного щотижневика бізнесу та економіки – Д. ван Овертвельдт у дослідженні «Кінець євро: нелегке майбутнє Європейського Союзу» характеризував ті структурні та системні аномалії проекту впровадження євро, що були в нього закладені з самого початку і призвели до такої ситуації, в якій економіки Греції, Португалії та Іспанії знищують євро. Так, економісти попереджали про структурні недоліки впровадження євро, економічний дисбаланс між державами – членами ЄС, однак політики ігнорували ці попередження.

Європейський економічний та валютний союз починався саме як політичний проект. Понад те, коли розпочалася криза в євросоні наприкінці 2009 р., знову ж таки європейські політики спочатку просто заперечували її, а потім почали звинувачувати в її причинах безвідповідальну та ірраціональну поведінку фінансових ринків, а також безвідповідальну політику Греції, Ірландії та інших кризових держав євросоні. Д. ван Овертвельдт звертав увагу на Німеччину як на найбільш важливу державу євросоні і стверджував, що її шанси вийти з євросоні насправді значно вищі, ніж це уявляють більшість практиків і дослідників. Він наголошував, що хоча німецькі політики підтримують євро, німці стають дедалі критичнішими до союзу та єдиної валюти. Понад те, німецька культура монетарної стабільності дедалі більше вступає в конфлікт з принципами управління єврозоною та Європейським центральним банком. Тому, прогнозує бельгійець, якщо менеджмент євро не буде більше приведений у відповідність до німецької культури стабільності, то німці можуть перестати підтримувати цей проект, а це призведе до завершення функціонування такого євро, яким він є нині. Зрештою, Д. ван Овертвельдт дійшов висновку, що загалом європейський континент є глибоко розколотим і неспокійним, а в зоні євро мають відбутися фундаментальні зміни або ж вона розпадеться [10, с. 1–8]. Отже, можна говорити про проблеми євро через його створення саме як політичного проекту, недостатню увагу політиків до економічних чинників створення євро, а вже після початку кризи в євросоні – про наголос політичних діячів на економічних проблемах ринку, а не на нерациональній політиці управління євро.

У роботі «Незавершена валюта Європи: політична економіка євро» доктор наук Т. Майер зауважував, що євро від початку розглядали як ще один крок до політично об'єднаної Європи. Тим не менше з розпадом Радянського Союзу, падінням Берлінської стіни і об'єднанням Німеччини потреба в європейському політичному союзі як у засобі для забезпечення миру в Європі зникла. У зв'язку з послабленням політичної волі у державних діячів держав – членів ЄС для повного політичного союзу проект євро втратив перспективу стабільної платформи у найближчому майбутньому. Тому криза євро змушує політиків розробляти нову архітектуру для Європейського валютного союзу (ЄВС). Т. Майер передбачав, що це можна зробити тільки шляхом створення валютного союзу суверенних держав, що як таке є унікальним історичним експериментом, тому що подібний союз не проіснував до теперішнього часу. Понад те, дослідник пропонував ідеї щодо того, як ЄВС потенційно може працювати, і нариси сценаріїв, як він міг би розвиватися у разі невдачі. Наприклад, він висловлював невпевненість у тому, що якнайшвидше створення фіскального та врешті політичного союзу в Європі, як пропонують деякі вчені, допоможе вирішити цю проблему. Адже, на його думку, такий політичний союз навряд чи буде створений. До того ж, напевно, він і не допоміг би створити стабільну зону євро, тому що нереалістично очікувати існування політично і фінансово домінуючого федерального уряду у такому союзі [11, с. 5]. Можливо з таких міркувань К. Лапавітсас [12], професор економіки Лондонського університету, у дослідженні «Криза євросоні» висловив суперечливу думку щодо розколу зони євро і завершення боргової кризи в ЄС.

Однак не всі дослідники доходять таких радикальних висновків, як К. Лапавітсас, або ж до таких песимістичних прогнозів вирішення проблеми євросоні навіть після створення федеральної Європи, як Т. Майер. Наприклад, К. Бастасін, економіст і журналіст, висвітлив невідомі події, які відбулися за лаштунками в європейських столицях під час фінансової кризи, починаючи з 2008 р. з краху великих фінансових установ. Він стверджував, що криза в євросоні має політичне походження, яке полягає у вадах національної політики, що не в змозі протистояти тиску глобалізації. Крім того, криза посилюється навіть нині через упертий захист урядів держав – членів ЄС національних інтересів у політиці й у фінансах, а також через відсутність відданості спільній наднаціональній владі в Союзі. І це при тому, що всі згодні з тим, що валютний союз був проектом з недоліками, які мають бути усунені. К. Бастасін довів, що невдачі проекту євро пов'язані майже повністю з національним опортунізмом не тільки у Греції, а й у всіх державах ЄС,

не в останню чергу і в Німеччині: «Доки європейці не придуть до спільного – не національного – бачення кризи, вони не будуть у змозі використати єдиний можливий засіб, який потрібний для того, щоб її вирішити – це більш глибока політична інтеграція» [13, с. 1]. Отже, глибшу політичну інтеграцію на Європейському континенті деякі вчені все ж таки розглядають як шлях до вирішення сучасних проблем в єврозоні та в ЄС загалом.

Таким чином, західні науковці звертали увагу на питання демократичності й легітимності наднаціонального рівня управління в ЄС і на необхідність удосконалення ефективності управління після провалу ратифікації Конституції ЄС у 2005 р., що була спрямована на вирішення цих проблем через створення більш тісної політичної інтеграції. Тому прийняття Лісабонського договору і його ратифікація у 2009 р. сприймалася теоретиками і практиками європейської інтеграції як компромісний варіант реформування ЄС для забезпечення його достатньо ефективного функціонування та розвитку у майбутньому.

Однак після світової фінансово-економічної кризи 2008 р. та її негативних наслідків для економік держав – членів ЄС, а також для стабільності єдиної європейської валюти дедалі більше західних науковців і політиків приділяють значну увагу проблемам і перспективам функціонування економічного і валютного союзу в Європі, а також висловлюють сумніви щодо можливості існування нинішнього ЄС у майбутньому. У результаті фокус досліджень проблем інституційної реформи останніми роками зміщується з просування більш тісної політичної інтеграції ЄС до удосконалення економічної інтеграції через реформування існуючих і створення нових інститутів ЄС з метою ефективного подолання негативних наслідків фінансово-економічної кризи для європейського економічного і валютного союзу.

Ураховуючи проаналізовані виклики ЄС на сучасному етапі та однозначно невизначені перспективи його розвитку в майбутньому внаслідок спроб подолання наслідків економічної та політичної кризи, можна зробити висновки щодо стратегії інтеграції України до ЄС. У коротко- і середньостроковому періоді така ситуація в ЄС не має вплинути на розвиток відносин України і ЄС, а метою політики української держави у сфері євроінтеграції на цей час залишатиметься підписання і ратифікація нової посиленої угоди, що включатиме створення зони вільної торгівлі між сторонами. Однак досягнення стратегічної довгострокової мети, що полягає в отриманні Україною членства в ЄС, залежатиме також і від того, коли і як ЄС подолає негативні наслідки світової фінансово-економічної кризи та як розвиватиметься в майбутньому.

З визначених проблем розвитку ЄС після світової фінансово-економічної кризи можна сформулювати наступні уроки для України. По-перше, політикам та державним управлінням нашої держави потрібно звернути увагу на те, що політичні чинники державного регулювання економіки у сучасному глобалізованому світі можуть призвести до непрогнозованих наслідків, як це показує приклад уведення в обіг і функціонування євро вже після фінансово-економічної кризи. По-друге, в Україні потрібно підвищувати ефективність державного управління шляхом покращення реалізації принципів відкритості та прозорості в системі державного управління, в тому числі через формулювання цілей державної політики та її імплементації з більшим урахуванням громадської думки, а також нагальних потреб українського суспільства після світової фінансово-економічної кризи; подальшого реформування державного управління шляхом його децентралізації з метою зменшення демократичного дефіциту, що присутній не лише в багаторівневій системі управління ЄС, але й у певній мірі в сучасній вітчизняній системі державного управління.

Зрештою відзначимо, що проблематика розвитку ЄС щодо більш тісної інтеграції і ті виклики, з якими стикається ЄС на цьому шляху, були і залишаються предметом і об'єктом постійних наукових досліджень як зарубіжних, так і вітчизняних учених у зв'язку з євроінтеграційними прагненнями нашої держави. Разом з тим існує необхідність продовження наукових розробок із зазначеної проблематики в Україні, адже недостатньо досліджуваними у сфері державного управління залишаються питання, пов'язані з аналізом проведення інституційних реформ в останні кризові роки в ЄС та їх результатів як для його майбутнього, так і поглиблення співпраці між Україною та ЄС.

Разрыв страницы

Список використаних джерел:

1. Снігір О. В. Інституційна трансформація ЄС під впливом кризи у єврозоні / О. В. Снігір // Стратегічні пріоритети. – 2013. – № 1(26). – С. 132–145.

2. Gilbert M. European Integration: A Concise History / Mark Gilbert. – [rev. and updated ed.]. – Plymouth : Rowman & Littlefield Publishers, 2012. – 296 p.
3. Taylor P. The End of European Integration: Anti-Europeanism Examined / Paul Taylor. – London : Routledge, 2007. – 200 p.
4. Alesina A. The Future of Europe : Reform or Decline / Alberto Alesina, Francesco Giavazzi. – Cambridge : The MIT Press, 2008. – 200 p.
5. Hix S. What's Wrong with the European Union and How to Fix It / Simon Hix. – 1st Edition. – Cambridge : Polity Press, 2008. – 228 p.
6. Laqueur W. After the Fall: the End of the European Dream and the Decline of the Continent / Walter Laqueur. – N.Y. : St. Martin's Press, 2012. – 322 p.
7. Marguand D. The End of the West: The Once and Future of Europe / David Marguand. – 1st Edition. – Princeton : Princeton University Press, 2011. – 224 p.
8. Habermas J. The Crisis of the European Union. A Response / Jurgen Habermas. – Cambridge : Polity Press, 2012. – 120 p.
9. Piris J-C. The Future of Europe. Towards a Two-speed EU? / Jean-Claude Piris. – Cambridge : Cambridge University Press, 2012. – 176 p.
10. Overtveldt van J. The End of the Euro: The Uneasy Future of the European Union / Johan van Overtveldt. – Chicago : Agate B2, 2011. – 208 p.
11. Mayer T. Europe's Unfinished Currency: The Political Economics of the Euro / Thomas Mayer. – London : Anthem Press, 2012. – 200 p.
12. Lapavitsas C. Crisis in the Eurozone / Costas Lapavitsas. – Verso, 2012. – 268 p.
13. Bastasin C. Saving Europe: How National Politics Nearly Destroyed the Euro / Carlo Bastasin. – Washington, D.C. : Brookings Institution Press, 2012. – 405 p.

** Палагнюк Юліана Вікторівна – кандидат політичних наук, доцент, докторант кафедри державної політики та менеджменту Чорноморського державного університету імені Петра Могили.*